

Een
frisse wind
door Europa

Semper reformanda als duurzame energiebron

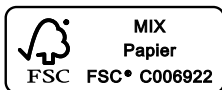
Protestantse lezing Utrecht
31 oktober 2017

dr. Katharina Kunter, Frankfurt

Uitgave

Protestantse Kerk in Nederland
Joseph Haydnlaan 2a
Postbus 8504, 3503 RM Utrecht
www.protestantsekerk.nl
servicedesk@protestantsekerk.nl
(030) 880 18 80

Tekst lezing: dr. Katharina Kunter
Vertaling: Anko Beldsnijder, Harmjan Dam,
Kees Wiebering
Redactie en eindredactie: Jedidja Harthoorn,
Karin Timmerman
Drukwerkbegeleiding: Jan Verhage
Illustraties: Roel Ottow
Vormgeving: Reprovinci, Schoonhoven
Druk: De Groot, Goudriaan
© oktober 2017

Eerste Protestantse lezing
Een uitgave van de Protestantse kerk in Nederland
in samenwerking met dr. Katharina Kunter

Voorwoord

In de Reformatie gaat het over een doorgaande beweging: *semper reformanda*. Dr. Katharina Kunter laat zien dat de omwenteling die in gang is gezet door Luther niet alleen een flink stempel heeft gedrukt op de kerk, maar juist ook op onze huidige cultuur en samenleving. Zij toont aan, dat die vernieuwingen ontstonden doordat Luther terugging naar de bronnen. Daar vond hij woorden die hem op weg hielpen bij de grote vragen waar hij en veel van zijn tijdgenoten mee worstelden. De kleine, onmachtige mens, geplaagd door de angst voor dood, ondergang en hel, mocht zich om niet - uit genade - gekend weten door de levende God. En hij mocht zijn plek innemen als geroepene (in gezin, samenleving en kerk), in verantwoordelijkheid en in vrijheid.

Ik ben er diep van overtuigd dat deze inzet van de Reformatie na 500 jaar nog evenzeer een ongeken- de krachtbron is. De Reformatie is geen eenmalige gebeurtenis uit het verleden, maar een beweging

die steeds opnieuw gestalte krijgt. De lezing van dr. Kunter die u nu in handen heeft, laat dat op een inspirerende en overtuigende manier zien.

Het moderamen van de Protestantse Kerk in Nederland heeft in dit jubileumjaar van de Reformatie, besloten om ieder jaar op 31 oktober een 'Protestantse lezing' te organiseren. Met dit initiatief wil de Protestantse Kerk in Nederland jaarlijks een actuele bijdrage leveren aan het publieke debat.

Voor u ligt de tekst van de eerste lezing in dat kader. Dit jaar staat die uiteraard in het teken van een terugblik op het begin van de 500-jarige geschiedenis. Daarbij wordt wel duidelijk dat het niet om een afgesloten verhaal gaat. *Semper reformanda.*

Dr. René de Reuver

Scriba van de generale synode van de Protestantse Kerk in Nederland

Een frisse wind door Europa

Semper reformanda als duurzame energiebron

*Protestantse lezing Utrecht
31 oktober 2017*

Katharina Kunter, Frankfurt

Het past in het beeld van de uitgestrektheid en de dynamiek van de Reformatie, dat ik vandaag namens het Duitse Lutherland hier samen met jullie in het calvinistische Nederland ben. Daardoor komt het kleinere, ietwat provinciale, gezagsgetrouwe Lutheranisme samen met het wereldwijd veel succesvollere, bottom-up-georiënteerde calvinisme - in persoon, ruimte en tijd. En dat samenkomen zorgt voor nieuwe energie. Of, om een ander beeld te schetsen: „Het wilde zwijn dat

huishoudt in de wijngaard des Heren” - zo heeft Paus Leo X Luther genoemd - gaat aan boord van een oorlogsschip uit de vloot van Admiraal Michiel de Ruyter. Daar kijken ze samen een film van de Zweedse regisseur Ingmar Bergmann, vergeten de tijd, en realiseren zich daarbij niet dat buiten het schip Angela Merkel, Queen Elizabeth en Hillary Clinton allang een eigen bondgenootschap zijn begonnen.

Misschien kun je zeggen: de Reformatie is een frisse wind die het schip op zee brengt. Een andere vorm van energie die binnendringt in de oude dynamiek van de kerk, samenleving en de politiek, die leidt tot nieuwe gemeenschappen en nieuwe ingewikkeldheden. Waarbij ze uit een bron put die nooit opdroogt. Dat is vandaag het thema van mijn lezing: hoe kwam het dat vijfhonderd jaar geleden de Reformatie doorbrak in Europa, wat heeft ze geïnspireerd en waar heeft ze deuren geopend van een nieuwe en moderne tijd?

Maar voordat ik daar dieper op in ga, wil ik eerst met iets heel simpels beginnen: namelijk: wat betekent het concept en het woord ‘Reformatie’ werkelijk? Misschien klinkt dit Latijnse woord ons

tegenwoordig maar vreemd in de oren, alsof het woord niet meer van deze tijd is. We zijn weliswaar dagelijks bezig met hervormingen, nog eens hervormingen en *change management*, maar 'Reformatie' is niet hetzelfde als hervorming. Voor ons heeft het woord 'Reformatie' met zijn voorvoegsel 're-' op de een of andere manier iets ongemakkelijks; het past niet in toekomstgerichte veranderingen. Iedereen die hervormingen wil, wil het oude afbreken en vooruitgaan, en niet terug. En het voorvoegsel 're', dat uit het Latijn komt, betekent nu juist 'terug'.

Voor de mensen van de 16e eeuw gingen de woorden 'terug' en 'hervorming' echter erg goed samen. Want toen dachten de mensen anders: voor hen was het 'oude' waardevol. Het 'oude' was de tijd, die al ver achter hen lag, namelijk de oudheid. En de oudheid was de maat waarmee het heden werd gemeten, als cultureel ankerpunt. Wie in de 16e eeuw naar de antieke oudheid keek, had een visie voor het heden. En die visie was de enige grond om veranderingen in het heden te rechtvaardigen. Deze houding veranderde pas na de middeleeuwen, in de periode van de Verlichting.

Toen begonnen mensen meer vanuit zichzelf te denken, werden ze meer individualistisch. Door te kijken naar zichzelf en naar het bijzondere karakter van de mens, begonnen zij vanuit het heden na te denken over de toekomst.

Als we vandaag 500 jaar Reformatie vieren, hebben we te maken met deze beide historische perioden: de vroegmoderne tijd en de Verlichting. Beide klinken door in het concept van de Reformatie: terug naar de basis, maar tegelijkertijd het verleden meenemen, en toch in het heden nog steeds vooruitgaan. Dat is niet makkelijk, maar ik hoop dat jullie ermee door blijven gaan.

Hoe veranderde de Reformatie de huidige tijd? Hoe heeft zij de toekomst beïnvloed? En hoe en waar ging het verder na de 16e eeuw? Ik wil dit graag met jullie bekijken, aan de hand van drie verschillende vragen:

- 1. Hoe heeft de Reformatie de cultuur en samenleving in Europa beïnvloed?**
- 2. Hoe heeft de Reformatie Europa gevormd, en deze meer vreedzaam en pluraler ge-**

maakt (ondanks het feit dat ook de protestantse kerken vaak tegen vrede en pluraliteit geweest zijn)?

- 3. Hoe heeft de Reformatie de oude kerk en het traditionele geloof van de middeleeuwen veranderd? Wat zijn de bijzondere kenmerken van de Reformatie geworden?**

1. De Reformatie in Europa - hoe heeft zij cultuur en samenleving beïnvloed?

Vandaag, precies 500 jaar geleden, op 31 oktober 1517, schreef de monnik Martin Luther zijn reflecties en zijn kritiek op de commerciële aflatenhandel aan zijn collega's en kerkelijke autoriteiten. Als de echte professor die hij was, wilde hij met zijn gedachten discussies losmaken, wilde hij anderen van zijn mening overtuigen dat er iets mis aan het gaan was met religie en met de kerk. Maar hij was ook monnik en een diep religieuze persoon, dus vond hij het zijn plicht om deze gedachten aan de paus over te brengen. Luther dacht namelijk dat de paus niet wist wat er in zijn naam gebeurde.

Hij kon toch niet willen dat zijn gelovigen leden onder een aflaatprediker, hun geld aan hem gaven, en er dan vervolgens uitzagen als uitgehongerde schapen, slechts bestaand uit huid, vlees en botten? Zo formuleerde hij dat in zijn vijftigste stelling. En hoewel hij zijn ideeën vriendelijk en voorzichtig aan de paus had geformuleerd, raakte hij met zijn kritiek op de aflaatpredikers en op een geld-georiënteerd geloof, een gevoelige snaar. Iedereen sprak nu over zijn thesen, iedereen kende hem nu. Maar dit betekende ook het einde van Luthers oude leven. Hij moest zijn academische hoek verlaten, van waaruit hij alles van buiten af kon bekijken. Dat benoemde hij zelf in een brief van 1518 aan zijn biechtvader, de theoloog Johann von Staupitz. Met zijn thesen werd Luther een publieke figuur; en de Reformatie een publieke zaak. Theologisch ging het naast Luthers kritiek op de aflatenhandel, om de juiste interpretatie van de kerkvader Augustinus. Luther zocht naar de God die hem bevrijdde en verlossing gaf. Daarbij ontdekte hij dat men Augustinus radicaal zou moeten lezen: de mens kan op eigen kracht niets doen om God aan zijn kant te krijgen. Hij

Eigenlijk is er niet
veel verschil; jullie dienen
God op jullie manier
en wij op de Zijne...

moest stoppen met alle menselijke inspanningen
- want alleen dan kon de genade van God zichzelf
bewijzen.

Een lopend vuur

Deze nieuwe ideeën verspreidden zich als een lopend vuur door het land, ze prikkelden mensen die in Luthers denken het einde van de middeleeuwse crisis van de kerk zagen. Mensen die op zoek waren naar een nieuwe Godservaring. Door handelaren, kooplieden en rondtrekkende studenten kwamen die nieuwe gedachten snel buiten de kleine kringen van Wittenberg, bereikten ze de Oostzee en de Noordzee, kwamen ze aan in het westen en het oosten, in het zuiden en in het noorden van Duitsland en Europa.

Luther was een centrale figuur in deze beweging. Maar zonder zijn collega's, zoals zijn collega-professor Philipp Melanchthon, zou er waarschijnlijk nooit een nieuw systematisch geloof ontstaan zijn. Daaraan hebben andere hervormers veel meer bijgedragen.

Toch was Luther in 2017 steeds prominent

aanwezig bij alle herdenkingen. En dat, terwijl hij antisemitisch en tegen Joden was, en er veel gediscussieerd is over zijn ambivalente historische invloed. Hij was een man van de middeleeuwen, en vanuit ons perspectief politiek en ethisch conservatief, omdat hij de vorsten vertrouwde en de 'heilige oorlog' tegen de boeren steunde. Overigens wel met een licht anti-kapitalistisch accent als je naar zijn arbeidsethos kijkt. En hij was een religieuze fanaticus - een intolerante fundamentalist: hij leefde met het idee dat de wereld binnenkort zou eindigen en dat de wederkomst van Christus nabij was. Daarom kon hij ook niet begrijpen waarom andere religies, zoals de islam en het jodendom, niets wilden weten van Christus. Maar ondanks deze aspecten stond Luther voor veel mensen ook voor beweging, voor iets nieuws, voor energie. Zijn tegenstanders waren de scholastische theologen, en meer en meer ook de paus. Met zijn theologie trok Luther religieuze autoriteit en politiek-religieuze macht fundamenteel in twijfel. En precies dát zou het handelsmerk worden van het protestantisme sinds Luther, Ulrich Zwingli en Johannes Calvijn. Want de

Een beetje
minder ballast
kan nooit kwaad.

Reformatie had een visie: voor God zijn allen gelijk. Het maakt niet uit of zij priesters, ambachtslieden, kooplieden, boeren of vrouwen zijn, ze hebben een directe band met God en vinden verlossing door Jezus Christus. Het enige wat ze moeten doen is in de Bijbel lezen. Daar staat alles in. Dit idee betekende het einde van een christendom van twee klassen. De priesters waren hun vaste rol kwijt.

Beweging

Het nieuwe geloof van de Reformatie bracht beweging en energie in de oude kerk, want het was radicaal. Niets was nodig voor het geloof: geen priesters, geen aflaten, geen relikwieën, geen beevaarten, geen vasten. De priesters en predikers waren gewone gelovigen. Het was het doorbreken van de religieuze betovering, zoals Max Weber, de Duitse socioloog, dat zei. De wereld werd geleidelijk 'ontheilgd', zoals de Roemeense filosoof Mircea Eliade het noemde.

Met de aanslag op de pauselijke kerk, viel de oude wereld van de middeleeuwen in Europa uit elkaar.

De eenheid van het oude, Latijns gekleurde christendom, met Rome als centrum van de macht en als centrum van de kerk, was voorbij. Het westelijke christendom viel uit elkaar. Geleidelijk ontstonden er nieuwe landen in Europa. En er was nu een christelijk alternatief voor Rome: het protestantisme. Dat ontwikkelde nieuwe kenmerken. Voor protestantse gemeenschappen en kerken was het bijvoorbeeld kenmerkend dat leken zeer actief waren. De gemeenschap moest van onder naar boven worden opgebouwd (bottom-up in plaats van top-down). Het feit dat alle leden van de gemeente inspraak hadden, bracht iets nieuws in de geschiedenis van het christendom: leken-synoden en ouderlingen. Hierop voortbouwend, vooral in het calvinistische protestantisme, kwam in de 18e eeuw het idee van 'democratie' in de politiek en de grondwetten op, eerst in Engeland en later ook in de Verenigde Staten van Amerika.

Ook op het niveau van taal, onderwijs en cultuur bracht de Reformatie een energieverbetering: met zijn vertaling van de Bijbel van het Grieks naar het Duits had Luther voor de gelovigen een nieuwe deur geopend. Degenen die zich op christelijke

Daar hebben we staan de Delftse
Bijbel, de Leidse, de Lutherse, de Staten-
vertaling, Canisius, NBO, NBV, BOT,
terziene Statenvertaling, Naardense
Bijbel, GNB, Telosbijbel...

En als we nou gewoon iedereen
Latijn hadden leren lezen?...

wijze wilden uiten, hoefden dit niet langer in het Latijn te doen, zoals zij het eeuwenlang in Europa gewend geweest waren. Het Latijn, dat tot dan toe de kerk, cultuur en het onderwijs domineerde, viel terug. De Reformatie bevorderde het ontstaan van schrijven en lezen in de moedertaal. In vele landen werd de Bijbel in de eigen taal vertaald. Zo kon iedereen nu zijn bijbel lezen in het Duits, in het Deens, in het Hongaars of in het Engels, en natuurlijk ook in het Nederlands. Tot op heden is de volledige Bijbel vertaald in 563 talen; het Nieuwe Testament zelfs in 1.334 talen. Maar het einde van het Latijn ging niet alleen over het lezen van de Bijbel. Godsdiensten werden nu in de moedertalen gehouden, en kerkelijke liederen en gebeden werden in de moedertalen geschreven. Daarnaast begon ook literatuur in de eigen moedertalen zich te ontwikkelen. Tweektaligheid werd modern. De groeiende populariteit van de moedertalen was gekoppeld aan de toenemende interesse voor onderwijs en educatie, wat ook een gevolg van de Reformatie was. Want de Reformatie was op het woord gericht, op het luisteren naar en het zelfstandig lezen van het evangelie. Daar-

om was er een uitgebreid onderwijsoffensief nodig: in de dorpen, op het platteland en in de steden. Overal in Europa waar de Reformatie zich uitbreidde, werden er nieuwe scholen opgericht, onderwijsprogramma's geschreven en schoolreglementen uitgegeven. En deze nieuwe scholen waren niet alleen voor jongens, maar ook voor meisjes. Zo werden in veel protestantse steden scholen voor jonge vrouwen opgericht. Op deze scholen hadden de meisjes een tot twee uur les, twee jaar lang. Ze leerden lezen, schrijven, zingen en de grondbeginselen van het protestantse geloof. En ze werden voorbereid voor hun latere activiteiten als moeder en huisvrouw, en zelfs als burgervrouwen.

Gezien de lange weg die de emancipatie van vrouwen ook binnen het protestantisme nodig had, kan men met reden betwijfelen of deze meisjesscholen als een stap vooruit moeten worden beschouwd. Vooral ook omdat jongens nog veel beter onderwijs kregen dan de meisjes en nog veel meer en langer konden leren. Maar men kan desalniettemin stellen, dat de Reformatie meisjes en vrouwen aanmoedigde te lezen en

Het Woord als basis...

tevens eigen religieuze gedachten op papier te zetten. Boeken, geschriften, gedichten en liedjes geschreven door aristocratische vrouwen, prinsessen, burgerlijke vrouwen of door domineesvrouwen door de eeuwen heen zijn een indrukwekkend getuigenis van de educatieve energie van de Reformatie.

Ten slotte bracht de Reformatie ook de opleiding van pastoren en theologen op een nieuw niveau. Want de Reformatie was in de eerste plaats een beweging die vanuit de universiteiten kwam. Dat leidde tot de oprichting van nieuwe universiteiten in de nieuwe geest in heel Europa. Misschien kan men zelfs zeggen dat de Reformatie de 1968-beweging van de 16e eeuw was. Het *leitmotief* van de Duitse studentenbeweging, *Unter den Talaren liegt der Muff von tausend Jahren*, was ook geschikt voor de Reformatie. Luther, Melanchthon en anderen waren professoren aan de nieuwe, progressieve universiteit in Wittenberg. Zij vonden studenten die veel reisden en zo verspreidden wat ze hoorden en leerden. En ze gebruikten allemaal de meest moderne communicatiemiddelen van hun tijd: folders en

vlugschriften. Zo bereikten thema's, evenementen en nieuws zo snel als nooit ervoor heel Europa. Met de 'wilde' hervormingsprofessoren en -studenten, zoals zij misschien genoemd zouden kunnen worden, begon in Europa een nieuw verbond tussen dominees, de theologie en de universiteit. Voor de Reformatie kregen priesters een soort praktische opleiding: zij leerden van andere priesters hoe ze het moesten doen, maar ze hadden daarbij meestal niets met de universiteit te maken. Nu was alles anders: als de gelovigen zelf konden lezen en over het evangelie konden nadenken, moesten de dominees de Bijbel ook grondig bestudeerd hebben en kunnen uitleggen. Een dominee moest daarvoor Latijn, Grieks en Hebreeuws kunnen, en hij moest zelfstandig willen denken. Zo werd theologie een vak aan de universiteiten. En bovendien een discipline die buiten de invloed van de kerk stond: er werd op de universiteit diep nagedacht over de Bijbel, de kerk, God en het geloof, en natuurlijk vond de kerk dat soms niet leuk. Het is dan ook geen toeval dat de drie oudste Amerikaanse elite-universiteiten Harvard (Puriteinen), Princeton (Congregationalis-

In hoofdzaken eenheid,
in bijzaken vrijheid
en in alles de liefde...

me) en Yale (Synodale / Awakening) allemaal een protestantse oorsprong hebben.

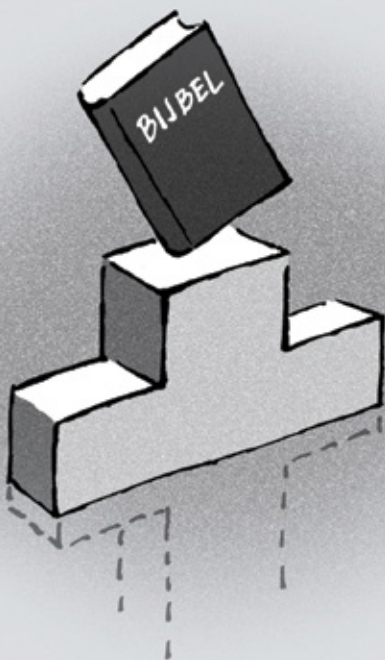
En precies dat is een kenmerk van het protestantisme in Europa geworden: dat het protestantisme op zichzelf kan reflecteren. Wel heeft dat eraan bijgedragen dat denkers zoals Baruch de Spinoza zich van het christendom distantieerden. Natuurlijk zijn al deze ontwikkelingen niet van vandaag op morgen ontstaan; ook andere omstandigheden hebben een rol gespeeld. De Reformatie was echter radicaal omdat zij zich uitsluitend richtte op de Bijbel en de verantwoording van de individuele mens voor God. Daarmee begon een nieuwe visie op God, mens en kerk zich in Duitsland en Noord-Europa te verspreiden. Het wereldbeeld van de (nog) gelovige man in Europa werd meer seculier. Zowel in de theologie, alsook in de muziek, poëzie, schilderkunst, architectuur en literatuur. De gecreëerde werken werden persoonlijker, complexer of nadenkender. Op het eerste gezicht zagen ze er soms minder religieus uit dan voorheen. Nu was het bijvoorbeeld mogelijk om naar een schilderij te kijken zonder een religieus belang, maar puur om

van de kunst te genieten. Dus de kunst werd autonoom, zoals te zien is aan de vele Nederlandse portretten, stillevens en landschappen uit die tijd.

2. Hoe vormde de Reformatie Europa?

Overal waar het reformatorische denken zich in Europa doorzette, kunnen we bijna alle van de hier geschetste ideeën en ontwikkelingen in de loop van de tijd vaststellen. Daarom kan inderdaad van de Reformatie als een gemeenschappelijke Europese beweging worden gesproken. Maar in elk land liep het natuurlijk iets anders, of dit nu Duitsland, Zwitserland, Nederland, Zweden, Denemarken, Hongarije of Slowakije was. Tegelijkertijd ontwikkelde het reformatorische denken zich op heel verschillende manieren. Naast Luther waren er andere lutherse hervormers, bijvoorbeeld Philipp Melanchthon. Met Johannes Calvijn ontwikkelde zich het calvinisme. Uit de doperse beweging kwamen de doopsgezinden voort. Uit de Reformatie ontstonden bovendien het methodisme, het baptisme en zelfs de pinkstersbeweging en allerlei charismatische groeperingen. De

Sola Scriptura:

grote verscheidenheid, de interne verdeeldheid en daarmee ook de concurrentie behoren sinds deze tijd tot de typische kenmerken van het protestantisme. Dit gold niet alleen in Europa en Noord-Amerika, maar ook voor de protestantse kerken in Latijns-Amerika, Afrika en Azië. Met de Reformatie werd de christelijke wereld van het oude Europa veel complexer en pluraler. Deze pluraliteit bracht een zekere vrijheid voor de Europese kerken. Tegelijk geldt hier ook het Duitse spreekwoord *Konkurrenz belebt das Geschäft*; vrij vertaald: 'Concurrentie is goed voor de economie'.

Het is ook aan de Reformatie te danken, dat in Europa 200 jaar later seculiere en atheïstische bewegingen ontstonden, die onder andere naar een strikte scheiding van kerk en staat streefden (laïzisme). In de tijd van Luther was de verhouding van kerk en staat geheel anders. De keizer was verantwoordelijk voor de vrede in zijn rijk, en ook voor de vrede tussen aanhangers van verschillende godsdienstige overtuigingen. Daarom was hij ook de hoogste beschermer van de kerk. Toen Luther in het jaar 1521 op de Rijksdag in Worms

de keizer niet wilde volgen en aan zijn stellingen en zijn geschriften vasthield, was dit iets nieuws. De keizer wilde – vanuit zijn perspectief – vrede, en Luther koos voor de twist. Luther en de Reformatie zetten dus de eenheid van keizer en kerk op het spel. Vanaf dat moment begon een proces, waarin een scheiding van kerk en staat ontstond, waardoor de staat structuren schiep, die onafhankelijk van de kerk zouden zijn. De rechtspraak werd bijvoorbeeld onafhankelijk van de kerk en daardoor meer seculier, modern en autonoom. Dit had vervolgens tot gevolg dat in de jaren daarop, de politiek, de samenleving en de cultuur zich onafhankelijk van de kerk konden ontwikkelen.

Vrede van Westfalen

Dit alles begon in de 16e eeuw en had grote gevolgen voor de politieke machtsverhoudingen en voor het internationale veiligheidsbeleid in Europa. De tijd van de universele Europese monarchieën was voorbij, en tussen de Europese staten moest nu een nieuw evenwicht gevonden worden. Internationale betrekkingen werden on-

Ook van de maan
af gezien zijn we
allemaal even groot.

afhankelijk van ideologieën en kerkelijk-confessionele overtuigingen. Dit proces had in religieuze zin een positieve invloed op de beschaving. Met de Vrede van Westfalen in 1648 werd in Europa de, voor de vrede bedreigende, macht van de religie gepacificeerd. Van nu af aan hadden de kerkelijke denominaties (rooms-katholieken en luthersen; de gereformeerden nog niet) gelijke rechten in Europa. De religieuze eenheid was voorbij en godsdienstige verschillen werden geaccepteerd. Dat betekende echter nog lang niet dat de verschillende kerkgenootschappen elkaar tolereerden. Ook Luther zelf wilde geen religieuze pluraliteit. Hij was ervan overtuigd dat hij in het bezit van de enige waarheid was.

Toch was de Vrede van Westfalen een beslissende nieuwe stap naar het moderne Europa. De verschillende kerkelijke denominaties accepteerden elkaar en zwoeren het geweld af, dat in de tijd daarvoor tot gruwelijke oorlogen had geleid. Daar ging men niet meer naar terug.

3. Hoe heeft de Reformatie de oude kerk en het traditionele geloof van de middeleeuwen veranderd? Wat zijn de bijzondere kenmerken van de Reformatie geworden?

De Reformatie is dus een term die zeer verschillende veranderingsprocessen binnen kerk, cultuur, maatschappij en politiek in de 16e eeuw omvat. Dat is breder dan alleen de nieuwe theologische ideeën van Luther. Maar toch speelden deze natuurlijk een belangrijke rol. Na de Rijksdag van Speyer in 1529 kreeg de groep hervormers ook een eigen naam: protestanten.

De Reformatie trok de autoriteit van de oude kerk radicaal in twijfel. De wereld van het kleurrijke, zintuiglijke katholicisme werd 'gezuiverd' en tot zijn kern teruggesnoeid. En dat betekende vooral: het evangelie in de Bijbel ontdekken. *Sola scriptura est pura* noemde Martin Luther dit in 1526 in het Latijn. Daarmee bedoelde hij: de Bijbel heeft niets extra's nodig, zij hoeft niet te worden verklaard door de paus; kerkelijke tradities en rituelen zijn overbodig om het evangelie te begrijpen.

Van oog naar oor...

De Bijbel is het Woord van God, zuiver en echt; zonder toevoegsels. Dat was het spirituele en intellectuele fundament van de Reformatie, niet alleen bij Luther, maar later ook bij Zwingli, Calvijn en andere protestanten.

Bij *sola scriptura* - alleen door de Bijbel (2 Tim 3:16) - kwam nog *sola fide* - alleen door geloof (Rom 4,5), *sola gratia* - alleen door genade (Ef 2,8) - en *solus Christus* - alleen door Christus (Joh 14:6). Deze *solī* werden het hart van de reformatische theologie. Alles moest zich concentreren op het evangelie, alle ballast moest worden weggegooid. Geen afleiding meer. Philipp Melanchthon zei eens over de Reformatie: God herinnerde de Kerk aan zijn bronnen.

Vanwege de *solī* noemden de Engelse calvinisten, die in de 17e eeuw naar Amerika emigreerden zich 'puriteinen' - dus weer afgeleid van een woord uit het Latijn: *purgar* - schoonmaken. Alles wat het christendom in de middeleeuwen zichtbaar maakte - prachtige kerken, kerkschatten, geestelijken in prachtige gewaden, heilige beelden en beeldhouwwerken, relikwieën, processies en bedevaarten - werd teruggesnoeid: naar het

woord, de Bijbel, en de dominee in de kerkdienst. Luister, lees, bid. De representatieve functie van religie werd verminderd, omdat de echte kerk nooit zichtbaar zou kunnen zijn. De bekende Duitse kerkhistoricus Thomas Kaufmann zegt dat in het kort: 'de Katholieke Kerk was een oogkerk' en de Protestantse Kerk werd een 'orenkerk'. Het protestantisme werd het onzichtbare, het onopvallende, het gematigde christendom. Omdat het heilige niet meer zichtbaar was, werd het belangrijker om eigen verantwoordelijkheid te nemen; voor het eigen geloof, voor de gemeenschap, voor de kerk en voor de samenleving.

Door de 500 jaar heen leidde dat tot een bijzondere inzet van protestanten voor de samenleving en de politiek. Tegelijk kon deze verantwoordelijkheid ook een belasting worden. Want als je voor je persoonlijke beslissingen niet meer naar een hogere kerkelijke instantie kon kijken, kwam je eerder in de verleiding om op een wereldlijke autoriteit te vertrouwen: de staat, een ideologie of het volk bijvoorbeeld. Twee beroemde theologen uit de 20ste eeuw hebben heel diep nagedacht over deze

Van religie naar
relatie...

spanning tussen geloof in de wereld en verantwoordelijkheid binnen en buiten de wereld. Eerst de Duitse theoloog en anti-nazi-vechter Dietrich Bonhoeffer. Toen Bonhoeffer in de nazi-gevangenis in Tegel in Berlijn zat, dacht hij in zijn brieven na over de vraag hoe het met het christendom vandaag de dag staat in het licht van zoveel seculariteit. Zijn antwoord was: het christendom moet vandaag zonder religie en zonder heiligheid worden uitgeroepen. Ook de Amerikaanse theoloog Harvey Cox sprak in de jaren 1960, toen de grote crisis door het christendom veegde, van de stad zonder God, de seculiere stad, waarin de christenen onzichtbaar zijn.

Conclusie: De kracht van de Reformatie

Dus dat is de erfenis van de Reformatie en haar kracht en energie: zij verwijderde obstakels, zodat de individuele mens de diepste genade van God weer kon voelen. En dat gaf vrijheid: vrijheid om de zichtbare kerk te bekritisieren. Vrijheid, om verantwoordelijkheid te nemen, iedere dag, mid-

den in het alledaagse leven. Vrijheid om in vrede met andere religies samen te leven en verscheidenheid te accepteren. Dat hield de Reformatie levend, maakte haar dynamisch. Maar natuurlijk is het ook vaak mis gegaan in de geschiedenis. Protestantse christenen en kerken hebben vaak opnieuw het lelijke gezicht van een intolerante, onmenselijke religie laten zien. Energie kan ook zeer gevaarlijk zijn.

De eerste algemene secretaris van de Wereldraad van Kerken, de Nederlander Willem Visser 't Hooft, had een mooi Engels woord voor de kracht van de Reformatie: de *responsible society* (verantwoordelijke samenleving). Hij zei: protestantisme is nauwelijks zichtbaar als een religie in de samenleving. Maar elke protestant heeft een geweten en leeft met verantwoordelijkheid voor de samenleving. Hij kan dit doen omdat hij dankbaar is; omdat hij kan vertrouwen, omdat hij weet dat hij niet alles op eigen kracht doet. Alleen wanneer het protestantisme zich niet terugtrekt in de religieuze kerkhoek, blijft het zichtbaar. Na de nazi-dictatuur en de Tweede Wereldoorlog, hebben de Duitse protestanten van mensen uit de oecumene zoals

Visser 't Hooft geleerd wat de term 'verantwoordelijke samenleving' inhoudt. De Evangelische Kerkdagen of de Protestantse Academies hebben hier hun wortels. En zo zijn ze direct verbonden met de kracht van de Reformatie van 500 jaar geleden: ook Luther wilde het evangelie op de straat brengen, aan de kinderen, dienaars en meisjes.

Dus samengevat: de zichtbaarheid van de Reformatie in Europa vandaag is overal: in de publieke ruimte en als open beweging in de samenleving.

Gebruikte literatuur

Dietrich Bonhoeffer, Verzet en overgave. Brieven en aantekeningen uit de gevangenis, Utrecht 2003.

Harvey Hollis Cox, The Secular City. Secularization and Urbanization in Theological Perspective, Princeton 2013.

Thomas Kaufmann, Geschichte der Reformation, Berlin 2016.

Thomas Kaufmann, Erlöste und Verdammte. Eine Geschichte der Reformation, München 2016.
Thomas Kaufmann, Reformation. 100 Seiten, Stuttgart 2016.

Katharina Kunter, 500 jaar Reformatie. Die geschiedenis van de Reformatie, Utrecht 2016.

Volker Leppin, Das Zeitalter der Reformation. Eine Welt im Übergang, Darmstadt 2009.

Diarmaid MacCulloch, Reformation: Europe's House Divided 1490-1700, London 2004.

Lyndal Roper, Luther, een biografie, Antwerpen 2017.

Heinz Schilling, Martin Luther. Rebell in einer Zeit des Umbruchs, München 2016.

William G. Naphy, The Protestant Revolution. From Martin Luther to Martin Luther King, St. Yves 2007.

Biografie Kunter

Dr. Katharina Kunter is historica en heeft meerdere boeken gepubliceerd over de politieke rol van religie na de Tweede Wereldoorlog. Momenteel werkt zij aan projecten over 500 jaar protestantisme en aan de tentoonstelling 'Gewetensvrijheid', ter ere van de 500ste verjaardag van de Rijksdag van Worms in 2021.

Kunter studeerde theologie en geschiedenis in Gießen en Heidelberg, waarna ze promoveerde en in 2004 privaatdocent werd. Ze deed onderzoek met een beurs van de Alexander von Humboldt Stichting aan de Universiteit van Aarhus (Denemarken), was gastdocent aan de Universiteit van Tartu (Estland) en werkte mee aan diverse internationale en interdisciplinaire academische onderzoeksprojecten over de politieke en maatschappelijke rol van het christendom.

Bibliografie vertaald naar het Nederlands

- 2016 500 jaar Protestantisme. De geschiedenis van de Reformatie
- 2011 Oostelijk Duitsland. Land van Luther, Goethe en Bach
- 2008 Berlijn. Reisgids voor de bewuste bezoeker

Overige beperkte bibliografie

- 2017 Katharina Kunter en Evi Gasser
Geheimversteck Wartburg
- 2016 Nadezhda Beljakova, Thomas Bremer en Katharina Kunter
'Es gibt keinen Gott'. Kirchen und Kommunismus. Eine Konfliktgeschichte
- 2014 Katharina Kunter en Annegreth Schilling
Globalisierung der Kirchen: Der Ökumenische Rat der Kirchen und die Entdek-

kung der Dritten Welt in den 1960er und
1970er Jahren

- 2006 Katharina Kunter
Erfüllte Hoffnungen und zerbrochene
Träume. Evangelische Kirchen in Deutsch-
land im Spannungsfeld von Demokratie
und Sozialismus (1980-1993)